

С. І. ШИМОН

ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА МАЙНОВІ ПРАВА: ЗАМІТКИ ДО НАУКОВОЇ ДИСКУСІЇ

Розглядаються питання про доцільність визнання майнових прав об'єктами права власності та проблеми здійснення правомочностей «власника» майнових прав.

Ключові слова: майнові права, право власності, об'єкти цивільних прав.

Рассматриваются вопросы о целесообразности признания имущественных прав объектами права собственности и проблемы осуществления правомочий «собственника» имущественных прав.

Ключевые слова: имущественные права, право собственности, объекты гражданских прав.

This work covers the question of feasibility of the recognition of property rights as objects of ownership and issues about exercising the powers of the "owner" of property rights.

Key words: property rights, ownership, objects of civil rights.

Одним з предметів дискусій у сучасній цивілістиці є питання про правову природу майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин та, зокрема, про можливість визнання їх об'єктами права власності. Насамперед це зумовлено проблемами практики: майнові права стали поширеним об'єктом цивільного обороту, а наявні правові механізми спрямовані передусім на обіг речей, предметів матеріального світу. На жаль, в українській цивілістиці ця проблема поки що обговорюється переважно в працях із суміжною тематикою (О. В. Дзери, О. В. Яворської, Ю. О. Гладь та ін.). У російській науці вона досліджується активніше (М. І. Брагінський, І. А. Гумаров, Л. Г. Єфімова, Д. В. Мурзін, А. С. Брітвін та ін.). Погляди вчених на неї досить суперечливі – позиції і прихильників, і опонентів щодо визнання майнових прав об'єктами права власності видаються достатньо переконливими. Що вимагає додаткового дослідження цього питання і з'ясування, то це чи допускає конструкція права власності можливість поширення її на ідеальні майнові об'єкти – майнові права.

Зауважимо, що особливість майнового права як об'єкта – його ідеалістична природа – не узгоджується із сутністю речової природи права власності, багато в чому суперечить їй. Проблема права полягає в тому, щоб юридично залагодити цю суперечність – це є необхідною умовою визнання майнового права об'єктом взагалі.

Приблизниками визнання майнових прав об'єктами права власності є такі російські вчені, як М. І. Брагінський, І. А. Гумаров, Л. Г. Єфімова, Д. В. Мурзін, А. С. Брітвін та інші цивілісти. Протилежної думки дотримуються, наприклад, В. В. Вітрянський, А. С. Яковлев, А. Н. Лисенко, а також українські правознавці – О. В. Дзера, О. С. Яворська та інші вчені.

Одним із наріжних каменів при вивченні даної проблеми є питання про те, чи можливе здійснення щодо майнових прав класичної тріади правомочностей власника. Найбільше спорів викликають можливості «володіння» майновим правом та «передання» його іншому суб'єктові внаслідок відчуження. Скажімо, В. А. Дозорцев зазначає, що вихідним для права власності є володіння як фізичне вла-

дання річчю, від нього залежать інші правомочності, а воно може здійснюватися виключно щодо речей – матеріальних предметів і неможливе щодо безтілесних об'єктів¹; аналогічно міркують інші правознавці. На думку А. Н. Лисенка, майнове право не може включати правомочність «володіння», яке має своїм об'єктом виключно фізичну річ, тому зміст майнового права (у вузькому сенсі, як об'єкта) завжди входить тільки два повноваження: користування та розпоряджання. Саме з цієї причини для захисту порушеного майнового права в принципі неможливо застосувати речові, володільницькі способи захисту. Цей вчений також вважає недоцільним вибудовувати конструкції, які обслуговували б цивільний оборот майнових прав, на тих термінах, що зумовлені обігом речей. Він вважає, що це невідрізане в термінологічному сенсі, оскільки призведе до змішування понять та втрати їх змістовної диференціації².

Спроби знайти альтернативне рішення, оскільки майнові права як об'єкти не вписуються в класичну теорію права власності, призводять до досить оригінальних пропозицій. Наприклад, Л. А. Чеговадзе припускає, що майнові права, через свою нематеріальну природу, належать їхньому володільцеві не на праві власності, а на праві тримання³ (яке, як відомо, означає фактичну владу над річчю без наміру володіти нею виключно для себе). Така позиція небезпідставно зазнає критики в літературі. Так, К. І. Скловський ставить запитання, як можна «тримати» право, що означало б можливість здійснювати фактичний (фізичний) вплив на цей об'єкт та ще й не маючи наміру робити це для себе?⁴

При цьому Л. А. Чеговадзе зауважує, якщо допустити «право власності на майнове право», то слід поширювати на останні всі ознаки об'єкта речового права (речі), однак «тут ми зайдемо в глухий кут, адже майнове право, виступаючи явищем ідеалістичного світу, не може набувати якостей предмета, який надається за договорами, що мають на меті встановлення права власності; майнове право не наділене низкою якостей, необхідних для правової конструкції власності, – його неможливо вручити, здати перевізнику чи органам зв'язку для відправлення, вилучити, знищити тощо». Авторка приєднується до вчених, які вважають, що «фізична передача прав є нездійсненною, можлива лише їх юридична передача», передання ж права можливе виключно на підставі cesії. Водночас предметом надання для цілей виникнення майнового права може бути тільки таке майно, яке є соціальним благом, має потенційну чи дійсну цінність, але за будь-яких умов може бути виражене зовні у вигляді певних речей чи дій⁵.

Зазначимо, що аргумент щодо неможливості передання права фізично, а лише юридично, потребує самостійного аналізу. Насамперед, як зазначає сама авторка вищенаведеної думки, суб'єктивне право є явищем світу ідеального, є лише юридично забезпеченою можливістю (здійснювати щось), тому природно, що для його передання необхідні юридичні дії; при цьому вони супроводжуються фактичними діями (укладення правочину в письмовій формі, підписання сторонами, вручення стороні документів, які підтверджують наявність такого права тощо).

Питання щодо можливості фізичної передачі права також не слід розглядати однобічно. Адаже одним зі способів передачі речей (товару) набувачеві за договором відповідно до ч. 2 ст. 334 є вручення коносаменту або іншого товарно-розпорядчого документа на майно. Нагадаємо й про наявність таких видів майна, як електрична енергія, газ, які також складно передати фізично або ж і неможливо побачити, проте можливість їх бути предметом купівлі-продажу під сумнів не ставиться.

В. А. Лапач обґрунтовує думку про існування «нематеріальних речей», «квасіречей», якими, по суті, вважає майнові права; останні стають об'єктами права власності, отже, є об'єктами абсолютних пропріетарних правовідносин. Але як відомо, догматична конструкція абсолютних правовідносин базується на тій обставині, що управомоченому суб'єкту протистоїть невизначене коло осіб, єдиний пасивний обов'язок кожного з яких полягає в утриманні від порушень абсолютного права. Активних обов'язків щодо управомоченого суб'єкта жодна з них не має, своїх інтересів носій права досягає без сторонньої допомоги. Цей правознавець вважає майже аксіоматичним можливість майнового права виступати об'єктом правовідносин. При цьому таке право за певних умов набуває низку важливих речово-правових характеристик, ніби «відриваючись», відокремлюючись від своєї зобов'язальної підстави, набуваючи можливості автономного існування поза межами первісного зобов'язання, але в певному зв'язку з ним. У результаті виникає «зобов'язальна квазірідч»⁶.

Як ми вже зазначили, найбільшою проблемою при визнанні майнових прав об'єктами права власності є проблема здійснення правомочності володіння ними. Традиційно володіння пов'язується з можливістю фізичного панування над річчю, хоча зміст цього повноваження (володіння) законом не визначений. Спроба розтлумачити його з позиції законодавця можлива через положення ч.1 ст. 397 – «володільцем чужого майна є особа, яка фактично тримає його у себе». Звідси, володіння – «фактичне тримання» майна особою. Очевидно, що закон пов'язує володіння з матеріалістичною природою об'єкта, який можна фізично утримувати у своєму господарстві.

Науковці також пов'язують володіння з фізичним аспектом. Так, К. І. Скловський бачить володіння як «достатньо тривале, стійке, захищене від стороннього втручання фізичне, реальне панування над річчю»⁷. За висловом професора О. В. Дзери, право володіння означає «юридично забезпечену можливість власнику мати майно у своєму віданні, у сфері свого фактичного господарського впливу»⁸. Але така правомочність щодо майнового права як об'єкта ідеального, безтілесного є нездійсненою. Тому якщо й існує право власності на майнове право, то правомочність володіння до його змісту входить не може.

Водночас законодавство передбачає можливість існування інших «безтілесних» об'єктів права власності, наприклад бездокументарних цінних паперів – акцій, облігацій (у тому числі державних), казначейських зобов'язань, ощадних (депозитних) сертифікатів. У статті 3 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23 лютого 2006 р.⁹ особа, якій належать цінні папери, названа «власником»; звідси – бездокументарні цінні папери також є об'єктом права власності. Стаття 5 цього Закону вказує на «володільця» ордерного цінного паперу. Термін «власність» у згаданому Законі застосовується щодо прав на різноманітні цінні папери (ст. 3, прикінцеві положення), акції (статті 39 – 41 та ін.), інформацію (ст. 42), активи (ч. 4 ст. 48).

Безперечний висновок про «безтілесну» природу деяких об'єктів права власності випливає із Закону України «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні» від 10 грудня 1997 р.¹⁰ Згідно з ч. 2 ст. 4 цього Закону іменна ідентифікація *власників* бездокументарних цінних паперів здійснюється на підставі облікового реєстру рахунків власників у зберігача. А ч. 3 ст. 5 вказує на те, що право *власності* на цінні папери, випущені в бездокументарній формі, переходить до нового *власника* з моменту зарахування

цінних паперів на рахунок *власника* у зберігача. Згідно з ч. 4 ст. 5 підтвердженням права *власності* на цінні папери, випущені в бездокументарній формі, є виписка з рахунку в цінних паперах, яку зберігач зобов'язаний надавати *власнику* цінних паперів. Виписка з рахунку в цінних паперах не може бути предметом угод, що тягнуть за собою перехід права *власності* на цінні папери.

Очевидно, що в даному разі володіння об'єктами права власності неможливе, адже вказані цінні папери не мають жодного втілення у фізичному світі. Фактичне володіння щодо них замінюється відповідним обліковим записом про їх власників у реєстрі зберігача, тобто воно існує виключно у правовому вимірі. При цьому закон розглядає категорію «зберігання» та «зберігач» бездокументарних цінних паперів, що в традиційному розумінні також передбачає елемент *володіння* об'єктами. З цього випливає висновок, що сучасне законодавство допускає *фікційне* володіння об'єктами права власності – як зафіксовану у відповідній, передбаченій законом формі, належність певних об'єктів цивільних правовідносин (бездокументарних цінних паперів) певній особі, що передбачає для власника можливість вільного доступу до вчинення правочинів з об'єктами власності.

Наступна складова у змісті права власності – правомочність користування, тобто юридично забезпечена можливість вилучення корисних властивостей речі. Щодо безтілесних об'єктів «користування» також має свою специфіку. Так, одержання дивідендів за цінними паперами можна вважати видом користування. Але така можливість існує виключно внаслідок використання в цивільному обороті тих реальних майнових цінностей, якими забезпечений (оплачений) відповідний цінний папір, – грошей, іншого майна, тобто користування є «опосередкованим». Тому в цій ситуації також слід констатувати наявність *фікційного* користування.

Безспірним повноваженням щодо безтілесних об'єктів є правомочність розпорядження, в якій виявляється можливість здійснювати повне юридичне панування над об'єктом. Розпорядження майновим правом прямо передбачене законом у нормах, які визнають майнові права об'єктом (предметом) договорів купівлі-продажу, дарування, найму тощо. Проте особливості здійснення цього повноваження щодо майнових прав, порівняно з речами, є настільки істотними, що дозволяють ставити під сумнів навіть коректність поняття «право власності на майнове право».

Оскільки об'єктами права власності визнано речі, остільки викладене з очевидністю свідчить про наявність у національній правовій системі речей, які не мають жодної фізичної оболонки й існують виключно юридично у вигляді фікції – «безтілесних речей». Практично, бездокументарні цінні папери є такою самою юридичною абстракцією, як і майнові права. Останні також фіксуються у відповідних документах: договорі, реєстрі прав, законі, судовому рішенні.

Звісно, що юридичне мислення вимагає гнучкості, прагматичного пристосування права до реалій сучасного життя, дотримання балансу між правовою наукою та потребами суспільства. А завдання правознавців – розробити сучасну правову доктрину або віднайти можливості адаптувати класичні здобутки до нових суспільних відносин. Отже, зазначимо, що питання про віднесення майнових прав до об'єктів права власності не позбавлене сенсу. Хоча традиційна тріада правомочностей власника у справжньому сенсі до майнових прав застосована бути не може. На нашу думку, неможливим є і застосування аналогії, оскільки дії, які вчиняються щодо речей, не можна пристосувати до майнових прав взагалі. Єдиним виходом є впровадження юридичної фікції, основи якої закладено в зако-

нодавчій формулі «майнове право є річчю» (ст. 190 ЦК України) і яка потребує розвитку в законодавстві, оскільки поширення правового режиму речей на майнові права за аналогією є неможливим. Правильність цього твердження стає очевидним, шоймо ми звернемося до способів захисту права власності.

З аналізу норм книги 3 ЦК України «Право власності та інші речові права» можливі два висновки: перший – закон відносить до об'єктів права власності виключно речі, а термін «майно» в інституті права власності використовується у значенні «сукупність речей»; другий – закон вважає об'єктами права власності будь-які субстанції, які входять до складу майна, в тому числі й майнові права, а тому у випадках, коли відповідний правовий механізм можна застосувати виключно щодо предметів матеріального світу, використовує в нормах термін «речі», коли ж відповідні дії, засоби тощо можуть застосовуватися щодо будь-яких майнових об'єктів – вживає ширший термін «майно».

Підсумовуючи, зазначимо, що правовий режим речей повинен поширюватися практично на всі майнові об'єкти цивільних прав, оскільки наявні механізми правового регулювання цивільного обороту орієнтовані саме на обіг речей. Виняток становлять правила про цесію, які не можуть забезпечити належним чином обігу всіх безтілесних об'єктів. Це означає, що в багатьох випадках на майнові права слід поширювати режим права власності. Як зазначав свого часу Р. Саватьє: «Ми змушені вести мову про право власності для того, щоб показати повноту прав»¹¹. В умовах національної правової системи слід розглядати оборотоздатні майнові права як об'єкти абсолютних прав, яким надано такий самий захист, як і праву власності.

Інший варіант вирішення проблеми цивільного обороту майнових прав міг би бути пов'язаний зі встановленням самостійного правового режиму для майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин, який істотно відрізнятиметься від цивільно-правового режиму власності. Остаточна відповідь на запитання, чи це можливо, може бути сформульована лише на основі аналізу окремих видів майнових прав, проблем відчуження майнових прав, що можуть стати предметом подальших досліджень у цій сфері.

1. Дозорцев В.А. Принципиальные черты права собственности в Гражданском кодексе / Гражданский кодекс России. Проблемы. Теория. Практика: Сборник памяти С.А. Хохлова / Авилов Г.Е., Алексеев С.С., Брагинский М.И., Витрянский В.В. и др.; Отв. ред.: Маковский А.Л. – М.: Изд-во Международ. центра финансово-эконом. развития, 1998. – 480 с. – С. 228-271. **2. Лысенко А.Н.** Имущество в гражданском праве России. – М.: Деловой двор, 2010. – 200 с. – С. 80; **3. Чеговадзе Л.А.** К вопросу о механизме перехода права (требования) // Хозяйство и право. – № 6 – М., 2002. – С. 70-73. **4. Скловский К.** Механизм перехода права и последствия цессии // Хозяйство и право. – № 2. – М., 2002. – С. 60-67. **5. Чеговадзе Л.А.** Система и состояние гражданского правоотношения: Дисс. ... докт. юрид. наук. – М., 2005. – 585 с. – С. 371-372; **6. Ланач В.А.** Система объектов гражданских прав. Теория и судебная практика. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 544 с. – С. 206-208; **7. Скловский К.И.** Собственность в гражданском праве. – 4-е изд., перераб., доп. – М.: Статут, 2008. – 922 с. – С.274; **8. Дзери О.В.** Загальна характеристика права власності // Цивільне право України. Загальна частина: Підручник / За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової, Р.А.Майданика. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – С. 637; **9.** Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України від 23 лютого 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 31. – Ст. 268. **10. Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні: Закон України від 10 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради**

України. – 1998. – № 15. – Ст. 67. **11. Саватьє Р.** Теория обязательства. Юридический и экономический очерк / Пер. с франц.; Пер. и вступ. ст. Халфина Р.О. – М.: Прогресс, 1972. – 440 с. – С. 90.